

XIV CONGRESO DE ANTROPOLOGÍA
VALÈNCIA, 5-8/9/2017

ANTROPOLOGÍAS
EN TRANSFORMACIÓN:
SENTIDOS, COMPROMISOS
Y UTOPIÁS.

Antropologies en transformació:
sentits, compromisos i utopies.

Teresa Vicente Rabanaque
María José García Hernandorena
Tono Vizcaino Estevan (eds.)

VNIVERSITAT
E VALÈNCIA

**DOCUMENTO
PRE PRINT**

**DOCUMENTO
PRE PRINT**

ÍNDICE

SIMPOSIO 1	33
Antropología Ambiental. Construyendo nexos y debates	35
JAVIER ESCALERA REYES Asociación Andaluza de Antropología, Universidad Pablo de Olavide	
MIREIA CAMPANERA REIG Institut Català d'Antropologia	
“Quem fala pela água, as pedras, as árvores e os bichos?” Questões epistemológicas e políticas no estudo das áreas protegidas	44
HUMBERTO MARTINS Centro de Estudos Transdisciplinares para o Desenvolvimento (CETRAD). Universidade de Trás-os- Montes e Alto Douro	
A criação de abelhas sem ferrão ao sul do Brasil e o estímulo à habitabilidade	60
ÉRICA ONZI PASTORI Universidade Federal do Rio Grande do Sul	
Movimientos de movilidad en València	76
JAUME J. PORTET TIEBAS València en Bici – A.E.A.	
Actitudes y percepciones de la población hacia la conservación de la naturaleza en el Parque Nacional Machalilla (Ecuador)	91
FERNANDO REPRESA PÉREZ Universidad Laica Eloy Alfaro de Manabí	
Pesca, protección del medio ambiente y patrimonio: ecología política de unas pescas artesanales de Cataluña y Quebec	104
SABRINA DOYON Université Laval	
ELISEU CARBONELL Universitat de Girona	

SIMPOSIO 2	118
Antropología audiovisual: afianzando los criterios de etnograficidad	121
JUAN IGNACIO ROBLES PICÓN Instituto Madrileño de Antropología (IMA) ANASTASIA TÉLLEZ INFANTES Asociación Valenciana de Antropología (AVA)	
Teoría Antropológica e Imaginación Visual	130
ROGER CANALS Universitat de Barcelona	
Imágenes y sonidos en el contexto etnográfico: las herramientas audiovisuales en el cotidiano antropológico	137
FLÁVIO HENRIQUE SILVA E SOUSA Universidad Autónoma de Madrid	
On making choices: some thoughts on an ethnographic film screening	151
SOFIA SAMPAIO CRIA-Instituto Universitário de Lisboa	
L'entrevista: un gènere controvertit	165
ISABEL GRAUPERA GARGALLO Universitat Autònoma de Barcelona JORDI GRAU REBOLLO Universitat Autònoma de Barcelona	
La imagen; nitrato de plata	175
DIEGO PÉREZ LÓPEZ	
El audiovisual como herramienta de transformación social: una perspectiva decolonial	179
PEPE VIDAL Universidad Miguel Hernández de Elche	
Performatividad, estética y documental: acepciones del audiovisual en la investigación antropológica	191
ANDREA OLIVER SANJUSTO Universidad de Sevilla	

Las fotografías de familia para (re)conocer la vida cotidiana de la emigración gallega durante un siglo	199
SANTIAGO PRADO CONDE Universidad Internacional de La Rioja	
VÍCTOR RENOBELL SANTAREN Universidad Internacional de La Rioja	
SIMPOSIO 3	223
Antropología del deporte: Transformaciones sociales y nuevos sentidos deportivos	226
F. XAVIER MEDINA Universitat Oberta de Catalunya	
OLATZ GONZÁLEZ ABRISKETA Universidad del País Vasco-Euskal Herriko Unibertsitatea	
La participación deportiva en la UE. Un análisis de las diferencias nacionales desde la perspectiva tradicionalista-culturalista	232
RAMÓN LLOPIS-GOIG Universitat de València	
Del cuerpo sano al cuerpo rendidor. La representación del cuerpo en la sociedad del rendimiento	247
RICARDO SÁNCHEZ MARTÍN Universitat Ramon Llull	
JORGE SÁNCHEZ MARTÍN Sport Business Consultant	
Etnografía desde el subsuelo; un arte de sauvages	259
DIEGO PÉREZ LÓPEZ	
“Había hombres como castillos en calzoncillos y también mujeres fuertes como machos”: las narrativas corporales alrededor de los deportes de combate y fuerza en la comarca Noreste de Tenerife (1970- 1985)	272
VÍCTOR L. ALONSO DELGADO Universitat Ramon Llull	
La búsqueda de cuerpos ideales y las prácticas alimentarias entre atletas de diferentes deportes	282
CLAUDIA JUZWIAK Universidade Federal de São Paulo	

El deporte como imperativo bio-psico-social: El caso de la prisión	295
DAVID FORNONS FONTDEVILA Universitat Oberta de Catalunya	
MONTSE IZQUIERDO PRADES Universitat Oberta de Catalunya	
Una aproximación a la realidad de las carreras solidarias en España: el caso de la provincia de Barcelona	302
SIXTE ABADIA NAUDÍ Universitat Ramon Llull	
RICARDO SÁNCHEZ MARTÍN Universitat Ramon Llull	
MARTA MORAGAS ROVIRA Universitat Ramon Llull	
Os amigos do Grilo: escalada y senderismo en Baixo Minho: cuando el deporte como ocio, pone en valor y cuida el patrimonio cultural y paisajístico	309
MONTSERRAT NEIRA RODRÍGUEZ Investigadora independiente	
SIMPOSIO 4	320
Antropología y discapacidad: paradigmas, espacios e itinerarios	323
RAQUEL SÁNCHEZ-PADILLA Instituto Universitario de Antropología, Universidad Católica de Valencia ‘San Vicente Mártir’	
SUSANA RODRÍGUEZ DÍAZ Centro Asociado de Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia	
La sobrerrepresentación de escolares de nacionalidad extranjera en el grupo de alumnado con necesidades educativas especiales	331
ALESSANDRA CAMA Instituto de Migraciones, Universidad de Granada	
F. JAVIER GARCÍA CASTAÑO Instituto de Migraciones, Universidad de Granada	

La discapacidad como experiencia corporal: entre la razón y el sufrimiento	348
MIGUEL A.V. FERREIRA Universidad Complutense de Madrid	
AMPARO CANO ESTEBAN Universidad Complutense de Madrid	
Confluencia de tres perspectivas sobre la discapacidad: miradas, discursos, paradigmas	357
MARIO TOBOSO MARTÍN Instituto de Filosofía, CSIC	
Danza integrada en la inclusión. La identidad en flujo.	370
MARIA LUISA BRUGAROLAS ALARCÓN Investigadora en Universidad Politécnica de Valencia. Directora de Ruedapiés Danza Integrada	
Infancia y discapacidad: aportaciones, retos y posibilidades	385
NURIA SALA PARDO Grup de Treball en Antropologia i Discapacitat	
Discapacidad y mundo laboral: las políticas de protección de los trabajadores especialmente sensibles en la prevención de riesgos laborales	398
MIGUEL GONZÁLEZ Universidad de León	
Simbología encarnada. El aborto eugenésico practicado a cuerpos disidentes	409
M ^a . SOLEDAD ARNAU RIPOLLÉS Universidad Abierta Iberoamericana ‘Manuel Lobato’ (UAIML-IPADEVI)	
‘Soy un sordo que escucha’. Los implantes cocleares, tecnologías de esperanzas del silencio	424
GARA PÉREZ GARCÍA Universidad Complutense de Madrid	

La comunidad sorda colombiana: de una discapacidad a una comunidad lingüística minoritaria	438
VIRGINIA GONZÁLEZ VICENTE Doctoranda del programa de Ciencias Humanas de la Universidad Autónoma de Madrid	
‘Ser persona con todas las de la ley’. Aproximación sociocultural al proceso de incapacitación judicial de personas diagnosticadas con discapacidad intelectual	447
JUAN ENDARA ROSALES Universitat de Barcelona	
SIMPOSIO 5	462
Aproximación crítica a la participación y el empoderamiento. Estudios sobre minorías socioculturales y grupos sociales marginalizados	465
BÁLINT ÁBEL BEREMÉNYI Institut Català d’Antropologia - Universitat Autònoma de Barcelona DAVID LAGUNAS Asociación Andaluza de Antropología - Universidad de Sevilla	
Escaparates sociales. Participación de personas en situación de sin hogar en los centros de atención e inclusión social	476
SUSANA BATLE CLADERA Universitat de Barcelona	
El movimiento asociativo de la comunidad sorda colombiana: procesos de empoderamiento y liderazgo como elementos de inclusión social	488
VIRGINIA GONZÁLEZ VICENTE Universidad Autónoma de Madrid	
Nos sanamos, nos empoderamos. Discursos y prácticas de salud colectiva y autogestión en un contexto urbano	497
XABIER JASO ESAIN Ankulegi Elkarte, Grupo de Antropología Popular Hazi Aroa	
Luchas y aprendizajes desde espacios subalternos en el contexto asociativo. Procesos de empoderamiento y participación de mujeres migrantes empleadas de hogar	511
ROSALÍA LÓPEZ FERNÁNDEZ Instituto de Migraciones, Universidad de Granada	

- Subjetividades y tácticas entre rejas: una aproximación etnográfica a través del consumo de drogas y los dispositivos de tratamiento en prisión** 524
GUADALUPE MORENO VICENTE
Universidad Complutense de Madrid
- El migrante como agente de desarrollo. Discursos y representaciones en torno al potencial de los inmigrantes y los emigrantes** 537
JESÚS SANZ ABAD
Universidad Complutense de Madrid
JOAN LACOMBA VÁZQUEZ
Universitat de València
- Las buenas prácticas en el modo de vida de los Sintí situados en un microárea de Modena. Reacciones sinte al empoderamiento y al control del ayuntamiento de Modena en su modo de vida** 549
LAURA SECCHI
Universidad de Sevilla
- Cambios en la atención perinatal. De derechos de las mujeres a evidencia científica o lo que se pierde por el camino** 558
SERENA TRIUZZI
Universidad de Sevilla
- SIMPOSIO 6** 571
- Crianzas en transformación: formas de parentalidad y nuevos escenarios de cuidado** 574
JORGE GRAU REBOLLO
Universitat Autònoma de Barcelona
PALOMA FERNÁNDEZ RASINES
Universidad Pública de Navarra
- “Una persona sana és la que es cuida”. Narratives dels nens sobre les responsabilitats en la cura del seu cos i la seva salut** 586
ARACELI MUÑOZ GARCIA
Institut Català d’Antropologia

“Fratelli di pancia / Hermanos de barriga”. Historias de padres gays por gestación subrogada en Roma	597
TATIANA MOTTERLE Centro de Estudos Sociais - Coimbra	
El lugar de la familia y los medios de comunicación en la configuración de las emociones políticas de los niños	611
JAKELINE DUARTE DUARTE Universidad de Antioquia ALEXANDRA GÓMEZ MARÍN Universidad de Antioquia JOYCE MILDRED PÉREZ OSPINA Universidad de Antioquia	
Una cartografía de la autoridad entre padres e hijos: Tensiones entre lo visto en televisión y lo vivido en la cotidianidad familiar	624
JAKELINE DUARTE DUARTE Universidad de Antioquia JUAN CARLOS JURADO JURADO Universidad EAFIT	
Violencia y educación de niños y niñas. Normas y modelos de comportamiento en un contexto rural-urbano de Guanajuato, México	636
ROCÍO ROSAS VARGAS Universidad de Guanajuato IVY JACARANDA JASSO MARTÍNEZ Universidad de Guanajuato	
SIMPOSIO 7	645
Crisis económica, austeridad y estrategias cotidianas: proyectos de vida, modelos expertos y economía real	647
FRANCISCO M. ARQUEROS-FERNANDEZ ASANA - Universidad Nacional de Irlanda, Maynooth GIACOMO LOPERFIDO Institut Català d’Antropologia - Universitat de Barcelona JAIME PALOMERA Institut Català de Antropologia - Universitat de Barcelona	

Concursos que premian a “emprendedores”. Economía política y transformaciones de la subjetividad	656
NURIA ÁLVAREZ AGÜÍ Universidad Complutense de Madrid	
Grassroots Meanings and Understandings of Crisis in Chalkida, Greece	667
STAMATIS AMARIANAKIS Universitat de Barcelona	
Participación laboral de los vecinos y vecinas del Barrio del Realejo durante la crisis económica	678
YOLANDA CANO CABRERA Universidad de Granada	
Intervención comunitaria y deserción: estrategias desde abajo en Zaragoza y Toulouse	690
CHABIER GIMENO MONTERDE Universidad de Zaragoza	
SIMPOSIO 8	699
Construyendo convivencia en nuestras ciudades. Espacios, prácticas e imaginarios	703
FRANCISCO TORRES PÉREZ Universitat de València PALOMA GÓMEZ CRESPO Universidad Autónoma de Madrid	
Transformaciones urbanas, infraestructuras de transporte y siniestralidad vial en África Subsahariana	717
MANUEL DELGADO Universitat de Barcelona/Institut Català d’Antropologia	
Las formas de la sociabilidad y las dinámicas del conflicto: el barrio de El Cabanyal-Canyamelar (València)	729
PEDRO GARCÍA PILÁN Universitat de València CAROLINA JUAN NADAL Universitat de València	

- De “barrio obrero” a “barrio pobre”: procesos de construcción del discurso en un barrio multicultural** 745
CHABIER GIMENO MONTERDE
Universidad de Zaragoza
MIGUEL MONTAÑÉS GRADO
Universidad de Zaragoza
- Diversidad en la ciudad. Tensiones y negociaciones en la demanda de derechos indígenas en una ciudad del Bajío mexicano** 762
IVY JACARANDA JASSO MARTÍNEZ
Universidad de Guanajuato
ALEJANDRO MARTÍNEZ DE LA ROSA
Universidad de Guanajuato
- Cristianismo evangélico y espacios públicos urbanos: una panorámica desde los casos de Madrid y Barcelona** 770
BORJA MARTÍN-ANDINO MARTÍN
Universidad Complutense de Madrid
RAMÓN MACIÀ TREPAT
Universitat Autònoma de Barcelona
- Las periferias religiosas: allá donde la ciudad pierde (¿o recupera?) su fe** 785
JORDI MORERAS
PluralReligio-Grupo de Investigación sobre Pluralismo Religioso.
Departamento de Antropología, Filosofía y Trabajo Social. Universitat Rovira i Virgili
- Movimientos por el derecho a la vivienda y nuevas sociabilidades: el caso de una investigación colaborativa con Stop Desahucios-15m Granada y la plataforma de afectados por la hipoteca de Barcelona** 799
LUCA SEBASTIANI
Universidad de Granada
ROCÍO GARCÍA SOTO
Universidad de Granada
AURORA ÁLVAREZ VEINGUER
Universidad de Granada

- Sentidos y prácticas en torno a “lo comunitario” como imaginario para la convivencia. El caso de un huerto urbano de Madrid** 813
NURIA DEL VISO PABÓN
UNED / FUHEM Ecosocial
- Taco: espacio de sociabilidad en la construcción de una nueva identidad urbana para el desarrollo comunitario** 826
VICENTE MANUEL ZAPATA HERNÁNDEZ
Universidad de La Laguna
MARÍA EUGENIA FONTE GARCÍA
Universidad de La Laguna
NICOLÁS MBA BEE NCHAMA
Universidad de La Laguna
- SIMPOSIO 9** 837
- Descolonizando la Antropología: hacia otros horizontes comprensivos de la pluriversidad** 840
MARIA PAULA MENESES
Centro de Estudos Sociais, Universidad de Coimbra
ELODIA HERNÁNDEZ LEÓN
Universidad Pablo de Olavide
- La cuestión de la tierra en Otjondjupa, Namibia. Proceso y resultados de una investigación situada** 853
PABLO GILOLMO LOBO
Centro de Estudos Sociais
- Un ejemplo de epistemologías del Sur para la sustentabilidad integral: diálogos inter-epistemológicos y ecología de saberes de(s)coloniales en la gestión de recursos naturales desde la Universidad Veracruzana Intercultural** 871
JESÚS MORENO ARRIBA
Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED)
- Cuestionando el principio de la escasez: miradas desde otras economías fuera de la economía neoclásica** 888
JESÚS SANZ ABAD
Universidad Complutense de Madrid

La voz de los invisibles. Racismo epistémico y creación de discursos sobre las identidades sinomusulmanas	899
CHIARA OLIVIERI Universidad de Granada	
Resignificar la práctica educativa y el proceso de empoderamiento de la población afrodescendiente, con el desarrollo de la investigación acción participativa	910
MARÍA DE JESÚS VITÓN DE ANTONIO Universidad Autónoma de Madrid LUIS CARLOS GRANJA ESCOBAR Universidad Santiago de Cali	
¿Subordinadas las mujeres mapuche williche de la norpatagonia chilena? Resiliencia, empoderamiento y agenciamiento político-cultural	919
MICHEL DUQUESNOY Universidad Bernardo O'Higgins, Santiago de Chile	
Museos y multiculturalismo en América Latina. La representación de las sociedades indígenas en los museos comunitarios	931
FABIEN VAN GEERT Universitat de Barcelona, Université Paris 3-Sorbonne Nouvelle XAVIER ROIGÉ Universitat de Barcelona ALEJANDRA CANALS Universitat de Barcelona	
SIMPOSIO 10	945
Desigualdades educativas, política pública y etnografía crítica	947
CARLOS PELÁEZ-PAZ Universidad Complutense de Madrid SILVIA CARRASCO Universitat Autònoma de Barcelona	

El sujeto emprendedor en la LOMCE: procesos de individualización y disposiciones para el riesgo	959
ERIKA GARCÍA Grupo Temático de Antropología y Derechos Humanos Instituto Madrileño de Antropología	
DANIEL PARAJUÁ Grupo Temático de Antropología y Derechos Humanos Instituto Madrileño de Antropología	
La construcción de las “buenas” y “malas” madres en la fabricación de los resultados académicos	974
SANTIAGO PRADO CONDE Universidad Internacional de La Rioja	
Miedo educativo. Las tramas de la violencia en espacios de vulnerabilidad social	988
JUAN CARLOS ROMERO-VILLADÓNIGA Grupo HUM 556 “Mundialización e Identidad” UHU	
Las políticas de descentralización, la profesionalización de los jóvenes	1002
ANDREY FELIPE SGORLA PUCRS	
SIMPOSIO 11	1015
El cuidado, necesidad y compromiso. Hacia una democratización de los cuidados	1017
YOLANDA BODOQUE PUERTA Universitat Rovira i Virgili CARMEN GREGORIO GIL Universidad de Granada	
Repensar el cuidado. Nuevas aportaciones desde el movimiento (mundial) de vida independiente	1031
SOLEDAD ARANU RIPOLLÉS Universidad Abierta Iberoamericana ‘Manuel Lobato’, UAIML-PADEVI	

- Emergencias por lo político y lo común. Una aproximación feminista al debate sobre los cuidados en una etnografía escolar** 1046
ARIANA S. COTA
Instituto Universitario de Estudios de las Mujeres y del Género.
Universidad de Granada
- El cuidado comunitario en “La Muralleta”, una cooperativa autogestionada para gente mayor** 1059
NAZARET RODRÍGUEZ ALONSO
Universitat Rovira i Virgili
- Cuidado informal y feminización de la pobreza. Retos y emergencias** 1073
AMAYA VILLANUEVA
Universidad Pública de Navarra
ROSA GARCÍA ORELLÁN
Universidad Pública de Navarra
- SIMPOSIO 12** 1081
- Etnografiando prácticas espirituales: sentido y compromiso frente a la utopía** 1084
SANTIAGO LÓPEZ-PAVILLARD
Instituto Madrileño de Antropología (IMA)
RUY LLERA BLANES
CSIC, Instituto de Ciencias del Patrimonio
- La construcción del yo sobre el vacío, la nada y la presencia** 1097
VÍTOR HUGO ADAMI
Universitat Rovira i Virgili
- La espiritualidad en movimiento. El enfoque espiritual como herramienta de cambio social** 1110
MARIA ALBERT RODRIGO
Universitat de València

- Espiritualidad, poder y sanación: Estudio comparativo entre la medicina profética en Marruecos y el chamanismo en el Chaco argentino** 1123
JAVIER RODRÍGUEZ MIR
Universidad Autónoma de Madrid
ALEJANDRA MARTÍNEZ GANDOLFI
Universidad Autónoma de Madrid
- ¿Energía o espíritus? Un acercamiento al fenómeno de la posesión dentro de las medicinas alternativas y de las terapias New Age** 1138
ISABELLA RICCÒ
Universitat Rovira i Virgili
- Curació i pràctiques d'espiritualitat: el curanderisme al cor de l'amazones brasiler oriental** 1148
LUCIELMA LOBATO SILVA
Universidade Federal do Pará - UFPA, SEDUC
- Sanidad espiritual. Reflexiones ético-metodológicas a partir de la participación en las prácticas sanitarias de los miembros de la Asociación Evangélica de la Misión Israelita del Nuevo Pacto Universal (AEMINPU)** 1159
CARMEN GONZÁLEZ HACHA
Instituto de Ciências Sociais da Universidade de Lisboa
- Odinistas en Cantabria. Entre la exclusión social y la decisión de singularidad extrema** 1168
ALBERTO MONTES MARTÍNEZ
Universidad de Granada
- Los sueños y la conversión religiosa entre los indígenas Mayas tzotzil-en Los Altos de Chiapas, México** 1176
WITOLD JACORZYNSKI
CIESAS Sureste
- Etnografía, religión y mutualidad: el caso del Tabligh y los musulmanes de Barcelona** 1189
GUILLERMO MARTÍN-SÁIZ
GRECS-Washington University in St. Louis

SIMPOSIO 13	1198
Etnografías colaborativas: experimentando desde las antropologías comprometidas	1200
AURORA ÁLVAREZ VEINGUER Universidad de Granada	
GUNTHER DIETZ Universidad Veracruzana	
Hacia una Antropología compartida. Reflexiones, experiencias y propuestas acerca de la fotografía participativa en investigación antropológica	1207
PAULA GONZÁLEZ GRANADOS Universidad de Zaragoza	
Etnografías colaborativas en espacios entre mujeres, un diálogo entre saberes para entender una cooperación descolonial transnacional	1220
PRÁXEDES MUÑOZ SÁNCHEZ Universidad Católica de Murcia	
MARÍA JESÚS VITÓN DE ANTONIO Universidad Autónoma de Madrid	
Etnografía colaborativa con Stop Desahucios-15M Granada: produciendo saberes comunes y subjetividad política	1230
ARIANA SÁNCHEZ COTA Universidad de Granada	
ANTONIA OLMOS ALCARAZ Universidad de Granada	
LUCA SEBASTIANI Universidad de Granada	
Colaboraciones y escollos en el trabajo de campo	1244
LAURA C. YUFRA UE CISOR CONICET – Universidad Nacional de Jujuy	

SIMPOSIO 14	1255
Etnografías de la alimentación contemporánea: de los sentidos del placer a las razones de la salud	1258
LINA CASADÓ Universitat Rovira i Virgili (URV). Medical Anthropology Research Center (MARC, URV)	
ARACELI MUÑOZ ODELA (UB). Medical Anthropology Research Center (MARC, URV)	
La transformación del concepto de Dieta Mediterránea: de la salud a la sostenibilidad, pasando por la cultura y el patrimonio	1266
F. XAVIER MEDINA Universitat Oberta de Catalunya (UOC)	
“Esta açordinha até dá vida aos mortos!” – De comida da fome a comida de elite	1276
ANA PIEDADE Instituto Politécnico de Beja; Lab-At /IPBeja; CRIA	
Pobreza alimentaria en entornos urbanos y periurbanos: estrategias colectivas y alternativas agroecológicas	1295
XABIER JASO Grupo de Antropología Popular Hazi Aroa. Ankulegi Elkarte	
LARA MARÍN Grupo de Antropología Popular Hazi Aroa. Ankulegi Elkarte	
TXURI OLLO Grupo de Antropología Popular Hazi Aroa. Ankulegi Elkarte	
Agricultura agroecológica y consumo sostenible: hacia nuevas formas de producción, espacios de distribución y estrategias de alimentación	1309
MARGARITA GARCÍA SANCHIS Universitat de València	
LUIS ROCA-PÉREZ Universitat de València	
Veganismo ¿una identidad social emergente? La alimentación en la identidad de las veganas: una aproximación	1321
MARA MARTÍNEZ MORANT Antropología de la Vida Animal. Grupo de estudios de Etnozoología	

- La alimentación como régimen terapéutico: un análisis de los imaginarios de salud y alimentación saludable en personas que padecen diabetes** 1335
ANJHARA GÓMEZ ARAGÓN
Mª ÁNGELES NÚÑEZ BAILA
MARTA ANDRADE CASTRO
Universidad de Sevilla
- Profesionales de la salud, anemia y desnutrición en una comunidad campesina de Huancavelica, Perú. Una aproximación antropológica a un caso de medicalización de prácticas alimentarias locales** 1349
LUCA DI RAFFAELE
Università di Bologna-Pontificia Universidad Católica del Perú (egresado)
- Prisión: ¿apariencia o realidad? Comiendo en la prisión: La apariencia pública e institucional frente a la realidad vivida por el comensal preso** 1364
DAVID FORNONS
Universitat Oberta de Catalunya (UOC)
ALÍCIA AGUILAR
Universitat Oberta de Catalunya (UOC)
MATTTEO GUIDI
Università di Urbino
- SIMPOSIO 15** 1374
- Etnografías multisituadas en la era global: propuestas sobre episteme y métodos** 1376
ESTER MASSÓ GUIJARRO
Universidad de Granada
SANDRA SANTOS FRAILE
Universidad Pablo de Olavide (Sevilla)
- Etnografía multisituada, la ruptura epistémica de la etnografía tradicional. El caso de migrantes mixtecos translocales** 1382
SARA MORÁN
Universidad Nacional Autónoma de México

SIMPOSIO 16	1392
Explorando el binomio turismo-patrimonio. Nuevas miradas, retos y estrategias	1395
TERESA VICENTE RABANAQUE Associació Valenciana d'Antropologia CAMILA DEL MÁRMOL CARTAÑA Universitat de Barcelona	
Entramados significativos en el Parque Nacional Volcán Poás de Costa Rica	1408
ÁNGELES ARENAS FERRIZ UNED	
Almadén (Ciudad Real): de sociedad minera a sociedad turística	1425
ANA ISABEL TRUJILLO RODRÍGUEZ UNED, Centro Asociado Provincial de Ciudad Real	
Políticas culturales europeas y patrimonio: el caso de Monfragüe	1442
MANUEL GARCÍA ÁLVAREZ Máster en Antropología Social y Cultural Universidad Complutense de Madrid	
El museu com a element dinamitzador del turisme local: el cas del Museu de Cantereria d'Agost (Alacant)	1455
JESÚS PEIDRO BLANES Museu de Cantereria d'Agost MARÍA TERESA RIQUELME QUIÑONERO Universitat d'Alacant	
La desdiferenciación entre turismo y peregrinación: turiperegrinos en el Camino Interior Portugués de Santiago de Compostela	1468
XERARDO PEREIRO PÉREZ Centro de Estudos Transdisciplinares para o Desenvolvimento (CETRAD) Universidade de Trás-os-Montes e Alto Douro (UTAD - Portugal)	
La complexitat del binomi patrimoni-turisme: entre el boom patrimonial i la salvaguarda comunitària. Un procés de patrimonialització complexa: el cas dels pelegrins de Les Useres	1483
ELISEU MARTÍNEZ MUÑOZ Departament de Treball Social i Serveis Socials. Universitat de València	

Activación simbólica del patrimonio y su potencial uso turístico a través de una aplicación móvil: el caso de <i>Pokémon Go</i>	1493
ANJHARA GÓMEZ ARAGÓN Universidad de Sevilla CRISTINA MARTÍNEZ GARCÍA Centro Universitario de Magisterio ESCUNI	
SIMPOSIO 17	1508
La cuestión de la sostenibilidad social del medio rural	1514
ELOY GÓMEZ PELLÓN Universidad de Cantabria SANTIAGO AMAYA-CORCHUELO Universidad de Cádiz	
PARTE I	1525
Un mundo rural sin fronteras: de la sostenibilidad social a la cohesión territorial	
ELOY GÓMEZ PELLÓN Universidad de Cantabria	
Alternativas, utopías y nueva ruralidad: lo rural como cambio social	1540
RAFEL FOLCH MONCLÚS Universitat Rovira i Virgili	
Cohesión social y áreas rurales. Contrastes entre comarcas tradicionales y espacios renovados de Castilla y León: Aliste y Tierra de Medina	1560
MARÍA ISABEL MARTÍN Departamento de Geografía. Universidad de Salamanca LUÍS ALFONSO HORTELANO Departamento de Geografía. Universidad de Salamanca	
Las que sostienen el campo. Mujeres y trabajos en el medio rural	1577
ÓSCAR FERNÁNDEZ ÁLVAREZ Universidad de León	
El emprendimiento y la economía social en el mundo rural: una alternativa contra el despoblamiento	1588
MIGUEL GONZÁLEZ GONZÁLEZ Universidad de León	

- El empleo juvenil en el medio rural: trayectorias laborales tempranas y flexibles en Cantabria, España** 1600
ÍÑIGO GONZÁLEZ DE LA FUENTE
Universidad de Cantabria
ISABEL PÉREZ ORTEGA
Universidad de Cantabria
- El proceso de despoblamiento y envejecimiento en una comarca agropastoril de la Sierra de Gredos: perspectivas de sostenibilidad integral** 1613
JESÚS MORENO ARRIBA
Universidad Nacional de Educación a Distancia
- Despoblación, identidad y planes de desarrollo rural en la Isla de la Gomera** 1631
PATRICIA GARCÍA ALFONSO
Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Málaga
- Modos de vida en el ámbito rural de la costa occidental asturiana** 1646
NATALIA DÍAZ LIZANO
Universidad de Oviedo
- Reflexión y refracción desde la memoria labriega. La ambigüedad de la labranza en el discurso autorreferencial de la aldea gallega contemporánea** 1658
ENRIQUE COUCEIRO DOMÍNGUEZ
Universidad de A Coruña
- Rotas turísticas-culturais e novas paisagens rurais. Exemplos a partir do Caminho português interior de Santiago de Compostela** 1671
XERARDO PEREIRO
Universidade de Trás-os-Montes e Alto Douro, Portugal
MARTÍN GÓMEZ ULLATE
Universidad de Extremadura, Espanha
- O orçamento participativo como mecanismo de envolvimento dos cidadãos nos procesos de interacção entre o mundo rural e urbano: os casos de Córdova (Espanha) y Palmela (Portugal)** 1685
LUÍS MIGUEL FONSECA DO NASCIMENTO
Universidade de Salamanca

- Neorruralidad en el sudeste bonaerense. Entre el lugar buscado y el encontrado** 1699
JOSÉ MUZLERA
Universidad de Quilmes, CEAR-CONICET, Argentina
- Prácticas y significados de la movilidad cotidiana en espacios rurales y urbanos no metropolitanos. Género y movilidad en Ñuble, Chile central** 1711
JULIA FAWAZ
Universidad del Bío-Bío, Chile
PAULA SOTO
Universidad Autónoma Metropolitana-Iztapalapa, México
- Dinámicas de identidad, globalización y neorruralidad en los Andes centrales de Perú. Navinos residentes en Lima y la integración de su comunidad de origen** 1724
GUSTAVO GUTIÉRREZ SUÁREZ
Universidad Nacional Mayor de San Marcos
- Performatividad de las relaciones y expresiones sociales en las dinámicas rurales en el centro norte del Ecuador** 1737
ANA GENDRON
IHEAL CREDA-Université Sorbonne Nouvelle, Paris 3
- El dulce sabor de la inclusión social: mercados institucionales y desarrollo rural en el sur de Brasil** 1750
NÁDIA VELLEDA CALDAS
Universidade Federal de Pelotas, Brasil
SHIRLEY GRAZIELI N. ALTEMBURG
Universidade Federal do Pampa, Brasil
GERMANO EHLERT POLLNOW
Universidade Federal de Pelotas, Brasil
- Desarrollo rural y políticas públicas: el caso del Proambiente** 1765
CLARA SOLER JACQ
Universidade de Sao Paulo, Brasil
NELI APARECIDA DE MELLO THÉRY
Universidade de Sao Paulo, Brasil
LUCIANO MANSOR DE MATTOS
Investigador Embrapa Cerrados

PARTE II	1780
El ámbito rural y las marcas de calidad agroalimentaria	
SANTIAGO AMAYA CORCHUELO Universidad de Cádiz	
El Cordero Herval Premium: la construcción social de la calidad en la región pampeana del sur de Brasil	1790
FLAVIO SACCO DOS ANJOS Universidade Federal de Pelotas, Brasil	
FERNANDA NOVO DA SILVA Universidade Federal de Pelotas, Brasil	
DANIELLE FARIAS DE SILVEIRA Universidade Federal de Pelotas, Brasil	
Sostenibilidad social, inmigración y zonas rurales. El caso de la DO Utiel-Requena (Valencia)	1803
FRANCISCO TORRES PÉREZ Universitat de València	
SIMPOSIO 18	1815
Nuevas fronteras en la donación reproductiva: gametos, embriones y gestantes. Dinámicas de altruismo e interés en las nuevas configuraciones de parentesco en la era de las tecnologías reproductivas	1817
CONSUELO ÁLVAREZ PLAZA Instituto Madrileño de Antropología. Universidad Complutense de Madrid	
ELIXABETE IMAZ MARTÍNEZ Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea	
De la reproducción a la commodificación: dilemas éticos en torno a la ovodonación	1823
PRISCILA RIVERA GUTIÉRREZ Universitat Autònoma de Barcelona	
SIMPOSIO 19	1836
Participación en patrimonio: utopías, opacidades y cosméticos	1838
GUADALUPE JIMÉNEZ-ESQUINAS Universidade de Santiago de Compostela	
VICTORIA QUINTERO MORÓN Universidad Pablo de Olavide	

Etnografía de un “patito feo”: proceso de ascenso, declive y resistencia de un museo etnográfico de gestión municipal	1859
LUISA ABAD GONZÁLEZ Universidad de Castilla La Mancha	
Un caso de ausencia ciudadana en la declaración de un área protegida: Los Aljezares de Aspe, Alicante	1872
ANA M ^a CAMPO MUÑOZ	
De las prácticas participativas locales a la UNESCO: la cal artesanal en Morón de la Frontera	1885
CELESTE JIMÉNEZ DE MADARIAGA Universidad de Huelva	
007 y la patrimonialización del Día de muertos en México	1893
GABRIELA TORRES RAMOS	
SIMPOSIO 21	1906
Perspectivas contemporáneas sobre derechos humanos: usos y procesos de recreación en contextos locales	1908
ADELA FRANZÉ MUDANÓ Universidad Complutense de Madrid MARIE JOSÉ DEVILLARD Universidad Complutense de Madrid	
Sujetos <i>multifacéticos</i>. Reajustes subjetivos en el contexto de merecimiento de los derechos sociales	1920
DANIEL PARAJUÁ NAVARRETE Universidad Complutense de Madrid	
SIMPOSIO 22	1931
Regímenes de movilidad, sistemas de control y nuevas formas de exclusión social	1933
JOAN J. PUJADAS Universitat Rovira i Virgili TERESA TAPADA Universitat Autònoma de Barcelona	

- Moverse, esperar, escapar. Observar a través de una estación de autobuses** 1952
JOSÉ-LUIS ANTA
Universidad de Jaén
- Segregación espacial, movilidad y proyectos estrella en el Golfo Árabe. La implementación de la red de metro en Doha, Qatar** 1964
MARTA CONTIJOCH TORRES
Observatori d'Antropologia del conflicte Urbà- Universitat de Barcelona
- Las bicicletas como bien de consumo. Resemantizaciones de la bicicleta en la era de su auge urbano** 1974
MACARENA HERNÁNDEZ RAMÍREZ
Universidad Pablo de Olavide
MARIO JORDI SÁNCHEZ
Universidad Pablo de Olavide
FRANCISCO AIX GRACIA
Universidad Pablo de Olavide
- Odologie et contestation nomade en France** 1983
GAËLLA LOISEAU
Université du Havre
- SIMPOSIO 23** 1996
- Sentidos de la (in)justicia: endeudamiento y espacio urbano en tiempos de crisis** 1998
MARC MORELL
Universitat de les Illes Balears
IRENE SABATÉ
Universitat de Barcelona
- When Austerity and Conservation meet: Contesting Housing and History in a UNESCO World Heritage Site** 2004
CARMEN LEIDEREITER
Universitat de Barcelona

- Los “asentamientos” de inmigrantes en el Poniente Almeriense, el mar de plástico: una investigación etnográfica sobre los espacios de la indiferencia** 2018
SERGIO MOLDES-ANAYA
Universidad de Granada
FRANCISCO JIMÉNEZ BAUTISTA
Universidad de Granada
- Le “bassin maudit”: Spaces of Injustice and a Nostalgic Recalling of the Past in Urban Southern Tunisia** 2031
STEFANO PONTIGGIA
Università di Ferrara
- SIMPOSIO 24** 2043
- Teorías y prácticas en torno a la antropología feminista: nuevos retos** 2045
ANA ALCÁZAR-CAMPOS
Universidad de Granada
IXONE FERNÁNDEZ DE LABASTIDA
Universidad del País Vasco- Euskal Herriko Unibertsitatea
- Aproximaciones metodológicas al estudio de la realidad social de las mujeres caboverdianas en la isla de San Vicente** 2056
GLORIA E. CABRERA SOCORRO
Universidad de La Laguna
- “Por la ventana de la cocina”: la comida y la tejeduría como estética de resistencia en el arte femenina** 2068
CARLA CRISTINA GARCÍA
Pontificia Universidade Católica de São Paulo- Brasil
- Allí, en el campo, brotó mi consciencia feminista** 2079
LIVIA MOTTERLE
Universitat de Barcelona
- Mujeres que subvierten las concepciones victimizantes de la “identidad femenina”** 2090
MARÍA PATIÑO-DIE
Universidad Nacional de Educación a Distancia

- “Mis parientes son los parientes de mi mujer”: Uxorilocalidad en la Sierra de la Demanda.** 2104
MARIA-ÀNGELS ROQUE ALONSO
Institut Europeu de la Mediterrània. Barcelona
- SIMPOSIO 26** 2117
- ¿Por qué le interesan a la antropología las migraciones? Abriendo un debate crítico** 2121
F. JAVIER GARCÍA CASTAÑO
Universidad de Granada
ANASTASIA BERMÚDEZ TORRES
Universidad de Sevilla
- Repensando la categoría inmigrante. Entre el paradigma de la movilidad y el de la movilización** 2129
OLGA ACHÓN RODRÍGUEZ
UB – GRECS (Grup de Recerca sobre Exclusió i Control Socials).
- La construcción de la dicotomía refugiado/inmigrante y sus efectos en los procesos de imaginación social** 2142
JUAN PABLO ARIS ESCARCENA
Universidad de Sevilla
- Aportes de la perspectiva antropológica para el estudio de las migraciones sur-sur. Memoria e identificaciones de migrantes quechuas provenientes de Bolivia en Patagonia** 2155
BRÍGIDA BAEZA
(CONICET-IESyPPat-UNPSJB). Universidad Nacional de la Patagonia San Juan Bosco
- Pertenencias identitarias e integración sociocultural de los hijos e hijas de familias de la inmigración en Cataluña: balance de investigación (2005-2015) y propuesta de líneas de futuro** 2167
BEATRIZ BALLESTÍN GONZÁLEZ
Universitat Autònoma de Barcelona
- Estudiando inmigrantes que no lo son. Vaivenes de una aprendiz de antropóloga** 2182
SOLEDAD CASTILLERO QUESADA
Universidad de Granada

- ¿Qué investigar para poder investigar? Una explicación materialista del interés de la antropología española por las migraciones** 2194
LUCÍA CHOVANCOVA
Universidad de Granada
- ¿Cómo nos llamamos? Reflexiones sobre categorías y etiquetaje desde la práctica antropológica** 2202
LAURA HERRUZO CARMONA
Instituto de Migraciones, Universidad de Granada
TAMARA IÁÑEZ RAMÍREZ
Instituto de Migraciones, Universidad de Granada
- ¿Para qué sirve hacer un relato biográfico de un inmigrante?: prejuicios y estereotipos en la práctica antropológica** 2212
TAMARA IÁÑEZ RAMÍREZ
Instituto de Migraciones, Universidad de Granada
LAURA HERRUZO CARMONA
Instituto de Migraciones, Universidad de Granada
- La construcción del espacio social en comunidades Transnacionales de la Mixteca Poblana** 2224
GUSTAVO LÓPEZ ÁNGEL
Universidad Autónoma de Puebla
- ¿Por qué a la antropología le interesan las migraciones? Una aproximación desde el estudio de los objetos teóricos de las tesis doctorales realizadas en Departamentos de Antropología [en España] (1990-2016)** 2234
ROSALÍA LÓPEZ FERNÁNDEZ
Universidad de Granada
JOSÉ MANUEL MAROTO BLANCO
Universidad de Granada
- Una propuesta teórica desde la antropología para la comprensión del estudio de los hijos de inmigrantes (mexicanos) en Estados Unidos de América** 2248
ENRIQUE MARTÍNEZ CURIEL
Universidad de Guadalajara, México

- La especificidad del enfoque de la Antropología Social y Cultural a las migraciones internacionales en España: especificidades y cruces en trabajos presentados en los congresos de la FAAEE y la FES (2002-2015)** 2262
ALBERT MONCUSÍ FERRÉ
Universitat de València
- Antropología de las ausencias. Las migraciones como herramienta de control político en China** 2274
CHIARA OLIVIERI
Universidad de Granada
- La población afrocolombiana asilada, refugiada, exiliada en España una experiencia desde el ser negro/a** 2287
CLAUDIA PATRICIA RINCÓN BECERRA
Universidad Autónoma de Madrid
- La otredad multisituada. Movimiento, Trayectorias y Transnacionalismo migratorio: conceptos alrededor de los cuales la antropología puede aportar más conocimiento** 2296
PIETRO SODDU
Instituto de Migraciones, Universidad de Granada
- Cómo el otro se descubre como tal: discursos y percepciones de migrantes senegaleses sobre la construcción de su identidad en el contexto migratorio** 2308
ALBA VALLÉS MARUGÁN
Instituto de Migraciones, Universidad de Granada

EL MUSEU COM A ELEMENT DINAMITZADOR DEL TURISME LOCAL: EL CAS DEL MUSEU DE CANTERERIA D'AGOST (ALACANT)

JESÚS PEIDRO BLANES
museo@museoagost.com
Museu de Cantereria d'Agost

MARÍA-TERESA RIQUELME-QUIÑONERO
mriquelme@ua.es
Universitat d'Alacant

1. Introducció: Agost i la cantereria

Agost és una localitat situada a 18 km al nord-oest de la ciutat d'Alacant, en la comarca de l'Alacantí, entre valls i les serres del Ventós i el Maigmo al nord, dels Tajos al nord-est, el Cid al nord-oest i, finalment, la serra de les Àguiles al sud-oest, predominant un paisatge de matolls, sec. Les terres majoritàriament són terciàries, documentant-se en bona part del terme municipal una gran quantitat de fòssils que, juntament amb l'existència de diversos punts en els quals es pot advertir el límit K/T¹, revelen la gran riquesa paleontològica que amaga el subsòl d'Agost.

Figura 1. Situació d'Agost en relació a la ciutat d'Alacant. Elaboració pròpia.

¹ Abreviatura de Límit Cretàc/Terciari, que hom relaciona amb l'impacte d'un meteorit al voltant de fa 66 milions d'anys, que hauria provocat l'extinció massiva dels dinosaures.

No obstant això, si per alguna cosa és coneguda Agost és per la fabricació de ceràmica. L'activitat amb argila per a la producció d'objectes ceràmics s'anomena generalment terrisseria, i aquella persona que modela les peces amb les mans o el torn, terrissaire. En canvi, a Agost el nom de l'ofici s'anomena cantereria, i el del mestre artesà, canterer. El mot té el seu origen en un dels principals productes elaborats en els tallers d'Agost durant els últims dos-cents anys: els cànters. Com és ben sabut, els cànters són recipients d'una certa grandària que serveixen fonamentalment per al transport de l'aigua. No s'ha de confondre, per tant, el nom de la cantereria amb els càntrics, que és com hom coneix a Catalunya els objectes ceràmics utilitzats per al consum de l'aigua, que en el cas d'Agost i, en general a terres valencianes, són coneguts com a botijons.

2. Un ofici centenari

L'agricultura havia estat l'activitat econòmica principal a la localitat des de temps immemorials, centrada en cultius de secà, com la vinya, els ametlers, garrofers, les oliveres o les figueres. Ja a finals del segle XVIII A. J. Cavanilles destaca que a Agost “todos son labradores excepto un corto número de alfareros” (1795-1797, vol. II:254). En una societat eminentment agrícola, es feien necessaris atuellers funcionals, de bona qualitat i preu reduït, i és el que els productors d'Agost van començar a oferir des de ben aviat.

En un primer moment, es van obrir cases-tallers, on es vivia i es treballava. En algunes ocasions, diversos tallers compartien el forn. La ubicació de les cases-tallers, a prop de la font de l'abeurador, la principal del poble, permetia el fàcil accés a una de les matèries primeres que més necessita el canterer: l'aigua (Schütz, 2006).

A partir de la segona meitat del segle XIX es va produir un augment de la demanda, que podria explicar-se per diferents factors. En primer lloc, el desenvolupament de la línia ferroviària va permetre que els productes locals arribaren a mercats distants, donant a conèixer la cantereria d'Agost, que molt aviat es va assimilar a un producte funcional, econòmic i de qualitat. Paral·lelament, nous mercats s'obrien a l'altra banda del Mediterrani, amb l'inici de l'exportació cap al Marroc i Algèria, en un context en el qual Espanya i França van firmar acords comercials favorables a ambdues potències colonials. En eixe sentit, va haver una important emigració de població espanyola a Algèria, on s'obrien moltes possibilitats de negoci (Bonmatí, 1987; 1989). Els canterers d'Agost van aprofitar per crear un flux comercial que va anar augmentant amb el temps (Schütz, 2015). En menor mesura, coneixem l'exportació de ceràmica a Cuba en el període colonial. No obstant això, es tractà d'un mercat secundari, ja que la llarga travessia no feia possible l'exportació massiva dels productes locals.

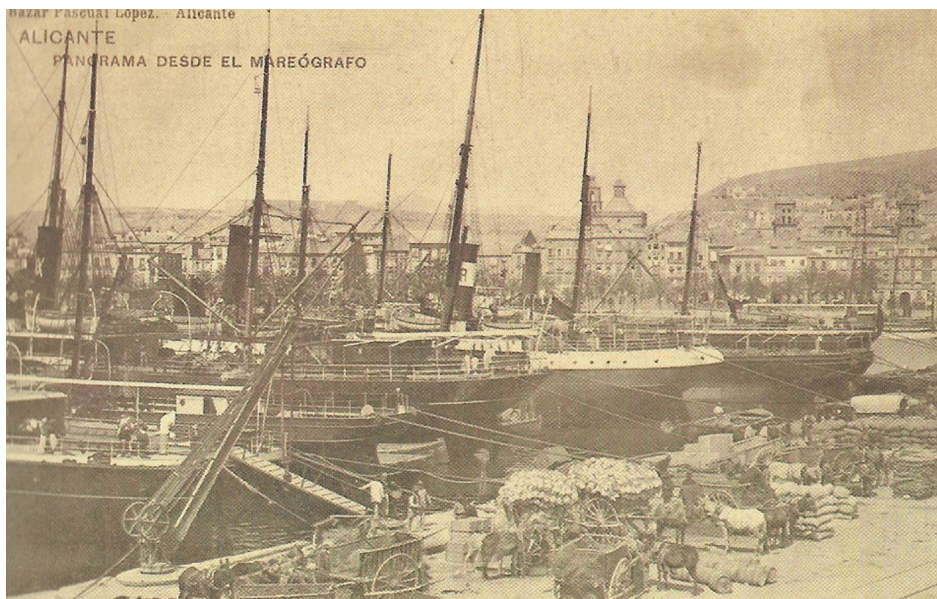

Figura 2. Carregant productes de cantereria d'Agost al port d'Alacant per a l'exportació cap a Algèria a començaments del segle XX. Col·lecció particular de postals Manuel Sánchez (Schütz, 2015:39, fig. 21).

En qualsevol cas, siga per l'augment de l'exportació a l'estranger, siga per la major demanda interna en diferents regions d'Espanya, la realitat era que es va haver de donar un impuls a la producció. Per això, es va fer necessari ampliar els tallers, qüestió que va esdevindre impossible en alguns casos, de manera que alguns d'ells es van desplaçar del centre urbà als afores. Al voltant del carrer Teuleria es va conformar un autèntic barri ceràmic, on es podien trobar fàbriques de teules i de cantereria. Allí es van establir noves cases-taller, a la manera de les que es trobaven en el casc antic (Schütz, 2006; 2015). És a dir, es va traslladar el mateix model de casa-taller i de relacions laborals-familiars que es coneixien fins al moment.

Per tant, a partir de finals del segle XIX i començaments del segle XX va aparèixer una sèrie de fàbriques centrades en la producció de cantereria, que s'unien a les ja existents dedicades a la fabricació de teules i de material de construcció. La seua ubicació, als afores del nucli urbà, evitava les molèsties de fums i contaminació que provocaven les cantereries situades en l'interior de centre històric. A més a més, es trobaven a prop de les canteres d'argila, la matèria primera fonamental per a la indústria ceràmica.

En el canvi de segle, novament la manca d'espai en alguns solars, dificultava o impedia l'ampliació d'algunes d'aquelles cases-tallers, de manera que es van construir fàbriques de producció de ceràmica en el mateix eix entre els carrers Teuleria i Monfort. Aquestes noves instal·lacions suposaven un canvi en la concepció de la vida diària, ja que passaven a ser exclusivament centres de treball, quedant els habitatges en espais físics completament separats, com així els àmbits laboral i familiar (Schütz, 2006; 2015).

3. El cas de la casa-taller de la família Torregrosa

Un dels casos més paradigmàtics el constitueix el taller de José Torregrosa, situat en el número 10 del carrer Teuleria, als afores del nucli urbà. La documentació escrita conservada indica que el taller hauria sigut fundat per Severino Torregrosa Román (1857-1919), en un moment imprecís de la segona meitat del segle XIX (Schütz, 2015). Primerament, es

tractaria d'una casa-taller, on es vivia i es treballava en la mateixa propietat, a l'igual que en altres casos similars, tant en el centre urbà com als afores². L'augment de la demanda hauria propiciat que Severino Torregrosa es plantejara l'ampliació del taller, amb la intenció de cobrir els encàrrecs dels futurs clients. No obstant això, la manca d'espai en el mateix costat del carrer, va comportar que s'haguera d'obrir la nova fàbrica justament enfront, en el número 11 del carrer Teuleria. El nou centre de treball hauria obert les seues portes a començaments del segle XX, concretament en 1902, sent ampliat posteriorment en diverses ocasions³. Després que passaren diverses generacions de canterers per aquella fàbrica, es va tancar definitivament en 1975, coincidint amb la gran crisi de la ceràmica dels anys setanta.

Figura 3. Façana del Museu de Cantereria. Arxiu gràfic del Museu de Cantereria.

4. De fàbrica a Museu de Cantereria

A penes sis anys després, en 1981, Ilse Schütz creava a la fàbrica de Torregrosa el Museu de Cantereria, amb les peces de cantereria tradicional recopilades per la fundadora i donades per la població local. A la recuperació dels objectes materials, s'ha d'afegir la intensa tasca de documentació gràfica de l'ofici i les tècniques tradicionals vinculades amb la ceràmica. Fruit d'aquest treball es conserva un ampli arxiu gràfic, en forma de fotografies, negatius, vídeos en diferents formats i gravacions d'àudio de les entrevistes realitzades per I. Schütz a persones relacionades amb la cantereria.

El reconeixement per part de la Conselleria competent en matèria de Cultura es va obtenir en 1994, passant l'Ajuntament d'Agost a assumir la gestió de l'edifici i de les despeses de personal a partir de l'any 2000. Posteriorment es va plantejar la possibilitat de rehabilitar l'antiga fàbrica de Torregrosa com a espai museístic, tenint en compte les necessitats d'un museu del segle XXI.

² Coneixem el nom d'algunes de les cases-taller ubicades en l'entorn del carrer Teuleria, com les de José Román Antón, Fernando Román Antón, Ramón Mollá Castelló, Andrés Román Vicedo, José Payá Iborra, Pedro Ivorra Mollá i, finalment, Severino Torregrosa Román.

³ Un document de 1940 certifica la compra d'una part de la fàbrica d'Andrés Román per José Torregrosa Monllor (Schütz, 2015).

Figura 4. Recreació d'una cuina tradicional en l'exposició permanent del Museu.
Arxiu gràfic del Museu de Cantereria.

Els treballs en l'edifici es van prolongar quasi una dècada, de manera que per tal de no tancar el museu i cancel·lar les seues activitats, es van traslladar els fons a una seu provisional, situada molt a prop, en el número 12 del carrer Teuleria. Allí s'ubicava una antiga fàbrica de ceràmica, La Navà. Una part de les instal·lacions s'havien adaptat com a apartaments rurals, de manera que la seu provisional del museu es va allotjar en l'àrea encara no rehabilitada. El fet de triar aquesta ubicació responia a la necessitat d'albergar una sala d'exposició permanent, així com altres espais dedicats als tallers didàctics, a més de facilitar el trasllat de la col·lecció museogràfica.

D'altra banda, el projecte museogràfic per al nou museu, elaborat per M. J. Rodríguez i J. L. Navarro, tenia com a objectiu acostar les peces a l'usuari, en un concepte museogràfic obert. Les peces estan col·locades en suports de fusta, oberts completament, de manera que hom pot pràcticament tocar-les. Aquesta concepció de museu obert permet una major interacció, encara que també pot ser un inconvenient per a la protecció i conservació de les peces exposades. No obstant això, es troba en la línia d'una concepció museogràfica on la peça s'exposa sense vitrina de vidre, mostrant-se més a prop del visitant i salvant la barrera que de vegades un usuari pot sentir entre l'element a interpretar i ell mateix.

Figura 5. Zona dedicada a la decoració brodada en els botijons. Arxiu gràfic del Museu de Cantereria.

El discurs museogràfic es divideix en dos grans meitats: d'una banda, la presentació de l'evolució de la cantereria i els productes creats pels canterers, mostrant una continua tasca d'innovació en un ofici que, pel fet de tindre l'etiqueta de "tradicional", pot semblar inalterable al llarg del temps; d'altra banda, el procés d'elaboració de la ceràmica, des del treball de la matèria primera (argila), fins a la cocció en el forn "àrab".

En definitiva, es tracta de reconstruir i explicar els ambients socioeconòmics i culturals d'Agost a través dels objectes produïts pels mestres canterers. La metodologia emprada per a tal fi és l'etnografia i la interpretació antropològica per a donar a esta col·lecció la seua significació cultural (Carretero, 1999:94-109; Pastor, 2001:89). Per a F. Fernández (1994:146):

"Cuando el ser humano viene a este mundo no se encuentra solamente ante un entorno natural sino que descubre también un entorno social y cultural que le facilitará la tarea de adaptarse a él, interpretándolo y utilizando sus recursos con el objeto de transformarlo y recrearlo a lo largo de la vida [...] Y el desarrollo cultural de esa adaptación -tradiciones, costumbres, artesanía- se convierte en patrimonio etnográfico, que tiene cabida dentro del museo y lo apura en cuanto abre sus fronteras a la realidad misma que se encuentra presente en la vida de los pueblos y de las ciudades. El patrimonio es sentido por los ciudadanos como una realidad que les pertenece, que ellos han contribuido a crear igual que sus antepasados y que debe, por ello conservarse y enriquecerse para transmitirlo a las generaciones futuras. Desde el conocimiento del pasado, recreado y reinventado, se tiende hacia el futuro reinterpretando, al mismo tiempo, el presente que nos toca vivir."

El 8 d'octubre de 2016 el Museu de Cantereria va obrir les seues portes en les noves instal·lacions, amb una clara vocació de convertir-se en un museu viu per a constituir el principal producte cultural i turístic local, que ha de funcionar com a element impulsor del seu patrimoni i de la dinamització turística del municipi. Per a això, el museu ha de realitzar una sèrie d'activitats orientades a la cerca d'uns públics als que ha d'atraure, per tal que coneguen el ric patrimoni cultural de la població.

5. L'oferta cultural del Museu de Cantereria

El Museu ofereix visites guiades a grups en diferents idiomes⁴, a més de l'elaboració de tallers didàctics per a grups d'escolars que tenen com a fil conductor l'ús i modelatge del fang. A més, el Museu compta amb una sala dedicada a les exposicions temporals, la majoria de les quals es realitzen amb recursos propis. Periòdicament es celebren jornades de portes obertes amb motiu de diverses dates especials, com els Dies Europeus de l'Artesania, o coincidint amb la fira artesanal i gastronòmica que té lloc al voltant de la festivitat del 9 d'octubre.

Figura 6. Jornades de portes obertes organitzades amb motiu dels Dies Europeus de l'Artesania.
Arxiu gràfic del Museu de Cantereria.

⁴ Actualment en valencià, castellà, anglès i francès, encara que més avant es vol ampliar a altres llengües.

Fora de les instal·lacions del Museu, hom pot realitzar rutes urbanes, com la “Ruta de la Cantereria”, que transcorre pels vials on es trobaven molts tallers en el nucli antic, així com pel llavador municipal i l’ermita consagrada a les santes patrones de la cantereria: Santa Justa i Santa Rufina. El recorregut permet endinsar-se en l’entramat urbà de la població, descobrint curiositats, anècdotes, però sobretot incidint en la comprensió de l’evolució de la cantereria, un ofici gremial, artesanal, a una autèntica indústria des de finals del segle XIX fins la dècada dels seixanta del segle passat.

Agost "Diumenges amb essència canterera"
Ruta de la Cantereria
+ Visita taller de cantereria

26
de març

23
d'abril

21
de maig

18
de juny

Inscripcions
Museu de Cantereria d'Agost
www.facebook.com/museudagost
museo@museoagost.com

Museu
de Cantereria
d'Agost

Agost
tot l'any

Ajuntament
d'Agost

AGOST
FET A MÀ
CANTERERIA
ARTESANAL

Figura 7. Fullet informatiu de la Ruta de la Cantereria (recorregut per les principals fites urbanes relacionades amb la cantereria). Arxiu gràfic del Museu de Cantereria.

Tant les visites guiades com la resta d’activitats orientades a la difusió patrimonial han permès superar les 3.000 visites en els primers sis mesos des de la re-obertura en l’octubre de 2016. Ara bé, quins són els usuaris potencials del Museu?

5.1. El públic del Museu: els grups d'escolars

Sense dubte, el públic escolar ha de ser un dels eixos sobre els que han de girar les activitats desenvolupades des del Museu. Tradicionalment han conformat una part molt important del gruix de visitants, la qual cosa no només ha de continuar, sinó que s'ha de reforçar. Sembla obvi que només es valora el que es coneix i resulta fonamental que les noves generacions coneguen la importància de la ceràmica, així com el valor del treball artesà, especialment en una època en la que l'estandarització i la cerca de la perfecció en els productes que consumim és tan important. Les peces resultants són úniques pel mateix fet d'estar elaborades a mà, la qual cosa dóna un valor afegit a cadascuna d'elles, extrem que ha de ser reforçat durant la visita al Museu.

Els grups d'adults solen estar representats per associacions culturals, que busquen realitzar una visita al Museu i complementar la seua estada en la població anant a un taller artesà a veure treballar al mestre canterer i a adquirir alguna peça ceràmica.

5.2. La visita individual o «per degoteig»

Mentre que el major nombre d'usuaris prové de grups, no s'ha de descuidar l'atracció de l'usuari que ve en parella, amb la família o amics al Museu com a primera etapa de la seua estada en Agost. Encara que el perfil de visitant per degoteig del Museu és prou heterogeni, s'ha observat un percentatge bastant elevat de ciutadans europeus residents a la costa alacantina que acudeixen buscant un destí diferent al de sol i platja, del que poden gaudir durant tot l'any.

En eixe sentit, la província d'Alacant és una de les que presenta un major nombre de residents d'origen forani en el conjunt d'Espanya, el que converteix al turista estranger en un públic potencial molt important i interessant. Segons el padró publicat per la Diputació d'Alacant a data d'1 de gener de 2016⁵, hi havia a 342.868 ciutadans estrangers censats a la província d'Alacant, el que suposa el 18,66% del total de la població. Els més nombrosos són els britànics, amb 74.349 residents, seguits de lluny pels ciutadans marroquins (37.997). Un dels mercats que el Museu ha d'explorar és el dels residents alemanys, que suposen la quarta nacionalitat més representada, només per darrere de britànics, marroquins i romanesos. Però si mirem les estadístiques d'anys anteriors i les extretes de les visites realitzades al Museu des de la seua re-obertura l'octubre de 2016, el grup d'estrangers més nombrós de visitants al Museu el conformen holandesos i belgues⁶. Es tracta d'un col·lectiu amb interès en l'artesanía i, concretament en la ceràmica, encara que des del punt de vista estètic mantenen el gust tant per la ceràmica tradicional com per la contemporània, d'autor. Igualment, resulta un gran atractiu visitar els tallers de cantereria, on tenen l'ocasió de veure treballar in situ als mestres terrissers, una experiència que els sol resultar molt enriquidora. Aquesta premissa es podria aplicar en general a la població resident procedent del centre i nord d'Europa (Alemanya, Noruega, Suècia, etc.), encara que es tracta de col·lectius escassament representats en el nombre d'usuaris del museu i, per tant, que visiten Agost. Són, per tant, un dels objectius a marcar dins de les estratègies de captació de públic per al Museu i el municipi d'Agost, ja que són residents durant tot l'any o, al menys durant llargues temporades, trobant-se a menys d'una hora de viatge en cotxe.

⁵ <http://documentacion.diputacionalicante.es/paises.asp>

⁶ Per la seua banda, els holandesos empadronats en la província d'Alacant l'any 2016 sumaven un total de 12.745 (la setena nacionalitat més representada a la província), mentre que hi hauria 7.762 belgues (quinzena nacionalitat).

5.3. Turisme experiencial i autenticitat

Com ja hem comentat, siga quina siga l'edat, la procedència o el nivell cultural de l'usuari del Museu, tots busquen una experiència, que pot ser la d'entrar en el forn àrab, o visitar un taller i veure en directe el treball artesanal, és a dir, l'autenticitat. En qualsevol cas, el museu és l'encarregat de re-valoritzar i dirigir el patrimoni fins a la pròpia reflexió i benefici de la comunitat (Santana, 1997:82). Per aquesta raó, des de la seua re-obertura, el Museu de Cantereria treballa per a ser inclòs dins dels circuits turístics. En aquesta línia, projecta el valors que reforcen la identitat local cap a l'exterior a través de la marca *Costa Blanca*, que depèn del govern provincial. Precisament, el Museu de Cantereria, per la seua temàtica i ubicació, és un recurs que no es pot trobar en cap altre punt de la província d'Alacant, la qual cosa juntament amb els tallers artesans, i la riquesa natural propera (Serra del Maigmo i Via Verda) són un dels seus principals atractius, que es pretén gestionar adequadament per tal d'atraure visitants i generar activitat econòmica, al temps que la població local prenga consciència del patrimoni cultural que atresora.

Efectivament, totes les iniciatives d'activació patrimonial dutes a terme des de les administracions (local, provincial i autonòmica), deixen de tenir sentit si no hi incorporen d'una manera o altra a la població local (Prats, 2003; Ballart, 2007).

6. Sinèrgies entre el patrimoni i la població local

Agost compta amb diversos elements patrimonials potencialment actius, molts dels quals ja han sigut activats i s'ha comprovat que funcionen com a pol d'atracció de visitants. Es tracta, per tant, de crear sinèrgies que impliquen a diferents col·lectius, tant de les administracions públiques com, sobretot, de la iniciativa privada i que, en definitiva, donen un impuls a l'economia local a partir de la promoció dels seus elements identitaris reflectits en la recuperació de la tradició canterera d'Agost. L'activació dels elements patrimonials, per tant, ha de comptar necessàriament amb el suport de la comunitat ja que la seua implicació és primordial per a la recuperació, preservació, conservació i valoració del patrimoni mitjançant la recollida de la seua opinió i la participació en la configuració de les exposicions i de les activitats organitzades des del Museu (Prats, 1997; Prats, 2003).

I quan parlem del paper de la població local ens estem referint tant al teixit econòmic com social, ja que la comunitat ha de valorar el seu propi patrimoni a partir de conèixer-lo. La difusió a nivell intern, local, novament, esdevé fonamental i prioritària. Una vegada la població local té consciència del valor del seu propi patrimoni, es pot implicar en diversos graus per tal de contribuir a què el visitant forani tinga una bona experiència en la seua visita a la localitat.

6.1. Estratègies de promoció. La comunicació exterior

Per tal d'aconseguir els objectius marcats en matèria de desenvolupament turístic del municipi, és evident que s'han d'implementar unes estratègies de promoció i comunicació per tal d'aconseguir uns resultats adequats, que permeten assolir uns objectius bàsics, que han de marcar-se per part de l'organisme gestor, en aquest cas l'Ajuntament d'Agost. En un món globalitzat on és palesa la importància que han assolit les xarxes socials, un museu no pot ser aliè a la seua existència, de manera que ha d'estar-hi present. Ara bé, no deixa de ser important valorar correctament l'índex de presència de la institució

en cadascuna de les múltiples xarxes que trobem actualment. En el cas del Museu de Cantereria, s'ha optat per la xarxa Facebook, que permet publicar notícies, fotografies i fer una explicació de les mateixes. En eixe sentit, es tracta d'un mitjà mitjançant el qual el Museu es fa visible no només a l'usuari habitual, sinó també al potencial, donant a conèixer les activitats desenvolupades per la institució. A més a més, es pot captar l'atenció de l'internauta penjant anècdotes curioses o imatges d'arxiu que, d'altra manera, seria més difícil de fer-les arribar. En definitiva, es tracta d'estar present i visibilitzar el que es fa i com es fa, per tal de crear una marca de qualitat, amb la que s'ha d'identificar el Museu.

6.2. Recerca, recopilació d'informació i difusió social del patrimoni

Una de les missions d'un museu és el de dur endavant una sèrie de recerques per tal d'avançar en el coneixement de les seues col·leccions, de l'evolució històrica de la població, així com de la societat local. La tasca investigadora és fonamental, ja que és el punt d'inici per a la posterior difusió del patrimoni. Fins ara s'ha centrat en l'origen, evolució i tècniques d'elaboració de la ceràmica local (Schütz, 2006; 2015; Schütz i Rodríguez-Manzaneque, 2004; Rodríguez-Manzaneque i Schütz, 2010), sent les investigacions d'Ilse Schütz un referent imprescindible per a entendre la cantereria d'Agost⁷. En aquest sentit, el Museu ha obert diverses línies de recerca en les que resulta fonamental implicar a professionals de diferents àmbits, per tal que contribuïsquen a enriquir tant la pròpia recerca com les conclusions derivades d'ella.

Un dels principals projectes és el de la recuperació de la memòria oral, basat en la realització d'entrevistes per tal de recopilar històries de vida arran de diversos temes prèviament seleccionats. Es tracta d'un projecte que es troba en un punt inicial, en el que participarà un grup interdisciplinari d'investigadors, als que s'afegeix una important col·laboració i implicació de la població local.

7. Conclusions

Al llarg del treball hem presentat alguns dels principals valors patrimonials amb què compta la localitat d'Agost, on el Museu de Cantereria és el principal, en el mateix moment en què ja és un producte cultural, activat i que funciona amb normalitat. Com qualsevol altre museu públic, ha d'oferir un servei de qualitat, orientat especialment a la didàctica cap a persones de qualsevol condició, encara que té com un dels seus col·lectius principals a la població escolar. I és que tant l'ofici de la cantereria com la ceràmica són móns desconeguts per a molts xiquets. Alguns d'ells comenten que han vist botijons en casa dels seus avis, o en les cases de camp d'algun altre familiar. Però són molts pocs els que tenen botijons en casa o que han provat a beure del botijó abans de venir al Museu per primera volta.

Però a més a més, Agost com a localitat terrissera i amb una oferta d'oci cultural ha de visibilitzar-se i, comptant amb els limitats recursos d'una població que no arriba als cinc mil habitants, fer-se un lloc en un món complex com és el del turisme. Sens dubte, Agost no pot anar cap a un turisme de masses. Ni tampoc no és l'objectiu, sinó cap a un turisme sostenible, on l'entorn (Via Verda), la seua tradició terrissera, la gastronomia

⁷ En aquest treball es citen les monografies i publicacions més importants que, al seu temps, recullen l'extensa tasca de recerca i difusió dutes a terme per I. Schütz.

local, etc. siguen els elements que s'identifiquen amb Agost i el convertisquen en un destí únic i diferenciat d'altres. D'aquesta manera, es podrà arribar no només als grups d'escolars, sinó també als d'adults, així com augmentar el nombre de visitants per degoteig, que han de contribuir lentament però de forma progressiva a potenciar l'activitat econòmica i, per tant, a crear sinèrgies que redunden en una major consciència social cap al patrimoni local.

Una línia d'actuació preferencial del Museu de Cantereria és, per tant, reforçar la relació existent entre la comunitat, la seua cultura i el medi ambient (Pastor, 2001:89). D'aquesta manera i seguint a F. Hernández (1998), desenvolupem noves experiències per aconseguir una nova visió d'aquest producte cultural, convertint-lo en part essencial de la memòria col·lectiva d'Agost, un lloc per a mirar al passat però també per a fer front al futur amb entusiasme, fent que siga creatiu i fecund (Pastor, 2001:89). Per això, als valors o funcions clàssiques que han d'acomplir aquestes institucions com: adquirir i identificar les diferents peces que formen part dels seu fons, preservar-les, conservar-les, investigar-les i exposar-les, s'ha d'afegir que la finalitat d'un museu és educadora, dirigint-se tant al públic general amb vistes guiades, com als tallers didàctics orientats a diferents rangs d'edat i necessitats especials, xarrades, cicles de conferències, etc.

Tot això sense oblidar que el Museu ha de jugar un paper important com a centre emanador i promotor de la recerca, facilitant l'accés als dipòsits, a la biblioteca especialitzada i a l'arxiu. D'aquesta manera, també es dona la importància que mereix un patrimoni que encara que no estiga exposat, resulta interessant per a la investigació (peces ceràmiques, objectes etnològics, arxiu fotogràfic, sonor, audiovisual i documental). Tampoc no podem oblidar la documentació merament administrativa, que és el reflex del desenvolupament de la institució dins d'un marc concret -legal, econòmic, polític, etc.-. Per tant, es també important convertir el Museu en un centre cultural capaç de proporcionar informació procedent dels diferents fons amb què compta -museogràfic, documental, bibliogràfic i administratiu- a diferents nivells de manera ràpida i eficaç (Carretero, 1997:13-18).

Igualment, s'ha de difondre el patrimoni que ha sigut prèviament estudiat, de manera que els resultats de les investigacions no es queden guardades en l'arxiu i no retornen a la societat en forma d'exposicions temporals, publicacions didàctiques, fullets informatius o turístics, etc. Aquesta informació ha de ser ben transmesa especialment a la població local, que ha de poder participar en la valoració i activació patrimonial dels elements amb què compta Agost, per tal d'enfortir els elements propis i la consciència col·lectiva de la seua història i la seua identitat. En definitiva es tracta de tornar a la societat el que d'una manera o altra ens ha proporcionat, girant-se cap al passat, intentant entendre'l, per a ser capaços de mirar cap al futur sabent el que hem sigut, som i volem ser.

8. Bibliografia

- Ballart Hernández, J. (2007) *Manual de museos*. Madrid: Síntesis.
- Bonmatí Antón, J. F. (1987) "Fuentes para el estudio de la emigración de alicantinos a Argelia durante la etapa colonial", *Sharq Al- Andalus*, 4: 21-29.
- Bonmatí Antón, J. F. (1989) *La emigración alicantina a Argelia (siglo XIX y primer tercio del siglo XX)*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- Carretero Pérez, A. (1997) "La documentación en los museos: una visión general", *Museo: Revista de la Asociación Profesional de Museólogos de España*, 2: 11-29.

- Carretero Pérez, A. (1999) “Museos etnográficos e imágenes de la cultura”. En Aguilar, E. (coorda.) *Patrimonio Etnológico. Nuevas perspectivas de estudio*. Granada: Cuadernos del Instituto Andaluz de Patrimonio Histórico.
- Cavanilles, A. J. (1795-1797) *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia* (2 vols.). Madrid: Imprenta Real. [Reprod. facs. València: Albatros, 1995].
- Hernández, F. (1998) *El museo como espacio de comunicación*. Gijón: Trea.
- Pastor Alonso, M. J. (2001) *De la teoría a la práctica antropológica: el museo como referencia*. Alacant: Publicacions de la Univesitat d’Alacant.
- Prats, Ll. (1997) *Antropología y patrimonio*. Barcelona: Editorial Ariel.
- Prats, Ll. (2003) “Patrimonio + turismo= ¿desarrollo?”, *Pasos*, 1(2): 127-136.
- Rodríguez-Manzaneque, M. J. i Schütz, I. (2010) *Catálogo de Alfarería de Agost*. Alacant: Ajuntament d’Agost.
- Santana, A. (1997) *Antropología y turismo ¿Nuevas hordas, viejas culturas?* Barcelona: Editorial Ariel.
- Schütz, I. (2006) *Agost/Alicante, ein Töpferzentrum in Europa*. Bamberg: K. Urlaub GmbH.
- Schütz, I. (2015a) *Agost. Las marcas de la alfarería y la historia de sus fábricas*. Alacant: Logo.
- Schütz, I. (2015b) “Cerámica y cambio cultural. Los ejemplos de Agost y Biar (Alicante)”. En *Asociación de Ceramología, Origen y evolución de la alfarería de Agost y comarcas limítrofes*. Alicante: Associació Pro-Museu d’Agost.
- Schütz, I. i Rodríguez-Manzaneque, M. J. (2004) *El álbum de la alfarería de Agost*. Alacant: Ajuntament d’Agost.